

«GÁRIP-ASHÍQ» DÁSTANÍNDA TÚPKILIKLI TÚRKIY
SÓZLERDİN BERILIWI

*Máwlenbergenova Ilimzada - QMU, qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika
fakultetiniń 3-kurs studentı*

*G.A.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, ilimiy
basshısı*

Annotaciya: Házirgi waqıtta ilim-pánde bir qansha ózgerisler, rawajlanıwlar kózge taslanadı. Sol qatarı qaraqalpaq til biliminde jańa tarawlar, izertlewler úyrenile basladı. Xalıq awızeki dóretpeleriniń tillik ózgesheliklerin izertlew lingvofolkloristika tarawında úyreniledi. Biz bul maqalamızda «Gárip-ashıq» dástanında leksikalıq ózgesheliklerine hám tematikalıq toparlarǵa bóliniwine toqtap ótemiz. «Gárip-ashıq» dástanınıń túpkilikli túrkiy sózlik quramı oǵada bay hám quramalı ózgeshelikleri sıpatında anıqlawdı maqul kórdik.

Tayanış sózler: xalıq awızeki dóretpeleri, leksika, semantika, stilistika, sózlik quram, lingvofolkloristika, dástan, kórkem tekst.

Qaraqalpaq lingvofolkloristikası qaraqalpaq til biliminiń jańadan qalıplesip kiyatırǵan tarawı. Xalıq awızeki dóretpeleriniń tillik ózgesheliklerin izertlew lingvofolkloristika tarawında úyreniledi. Qaraqalpaq til bilimindegi dáslepki lingvofolkloristikalıq baǵdardaǵı umtılıslar J.Eshbaevtıń «Naqıl-maqallardıń kórkem obrazlılıǵı», D.S.Nasırovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında áskeriy atlanıs hám urıslardı bayanlawda qollanılatuǵın terminler» maqalaları esaplanadı [1.72-77].

Qaraqalpaq til biliminde awızeki xalıq dóretpeleri tilin arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlewge arnalǵan jumıslardıń eń dáslepkeriniń biri filologiya ilimleriniń kandidatu Oraq Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» miyneti esaplanadı[2]. Bul miynettiń kirisiw bóliminde qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarınıń tilindegi arab-parsı leksikasınıń tariyxıy-lingvistikalıq ocherki berilgen. Bul miynette qaraqalpaq dástanlarında jumсалған arab-parsı leksikasına tariyxıy hám lingvistikalıq sıpatlama berilgen, ayırım sózlerdiń etimologiyası boyınsha pikirleri bildirildi.

Qaraqalpaq folklorınıń tilin arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlew gárezsizlik dáwirinde baslandı. Dáslepki kilerden Sh.Abdinazimovtıń[3], keyin waqıtlarda A.Abdievtıń kandidatlıq dissertaciyası qorǵaldı[4] hám temaǵa baylanıslı bir neshe maqalaları hám dástanınıń qısqasha túsindirme sózligi járiyalandı.

Biz bul maqalamızda «Ǵárip-ashıq» dástanında leksikalıq ózgesheliklerine hám tematikalıq toparlarǵa bóliniwine toqtap ótemiz. «Ǵárip-ashıq» dástanınıń túpkilikli túrkiy sózlik quramı oǵada bay hám quramalı. Dástan leksikasınıń tariyxıy shıǵısı jaǵınan qatlamların anıqlawda onı qaraqalpaq tiliniń basqa tuwısqan tiller menen á sirese, túrkmen hám ózbek tilleri menen tıǵız baylanısta sóz etemiz.

Qaraqalpaq xalqı hám tiliniń tariyxı túrkiy tilleriniń rawajlanıw basqıshları menen tıǵız baylanıslı. Sonıń ushın da onıń leksikasınıń eń áyemgi eski qatlamı altay tillerine orta qatlam bolıp esaplanadı. Dástanınıń sózlik quramında túrkiy tilleriniń rawajlanıwınıń birinshi basqıshı altay qatlamına tiyisli sózler kóplep ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın mongol, buryat, qalmaq tilleriniń elementlerin ózlestiretuǵın sózler sıpatında qaramay olardı óz sózlik qatlamınıń quramında qaraw durıs boladı.

a) Dástandaǵı altay qatlamına tiyisli sózler Altay tilleri seymyasına orta q leksikalıq qatlamdı anıqlaw hám izertlew bul tillerdiń tuwısqanlıq qarım-qatnasın anıqlawda úlken áhmiyetke ie, bul tillerde sóylewshi xalıqlardıń hám tillerdiń tariyxıy baylanıslarınıń xarakterin anıqlawǵa izertlenip atırǵan tillerdiń salıstırmaı–tariyxıy grammatikasın jazıwǵa járdem etedi.

«Ǵárip-ashıq» leksikasında túrkiy, mongol hám tungus-manchjur tillerine orta q leksikalıq birlikler kóplep ushırasadı. Turkmen xalqınıń ashıqlıq dástanı «Ǵárip-ashıq» tıń sózlik quramındaǵı ulıwma altay qatlamın anıqlaǵan kórnekli tilshi ilimpazlardıń teoriyalıq pikirlerin bassılıqqa alamız. Dástanınıń sózlik quramınıń altay qatlamı tiykarınan tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólinedi:

Adam músheleriniń atamaları Hár bir tildiń sózlik quramındaǵı adam músheleriniń atamaları sol tildiń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı.

«Ǵárip-ashıq» dástanındaǵı sózler quramında á sirese tiykarǵı orında adam múshelerine baylanıslı sózler quraydı. «Bawır» sózine baylanıslı mısallardı qarastırayıq. Bul sóz qaraqalpaqsha: bawır ,mongolsha: beër, vuryat tilinde beëra.

Mongol tilindegi «búyir» sózine ilimpaz Sh.Abdinazimov qaraqalpaq tilindegi «búyir» sózi seslik qurılısı jaǵınanda, mánisi jaǵınan da, jaqın ekenligin aytadı[5]. Dástanda bawır sózi astarlı, obrazlı mánige iye bolıp, ol arqalı kóbinese adamnıń qayǵılı jaǵdayda turǵan awhalı sóz etiledi. Mısalı: Hám júrekten, hám bawırdan ǵam nishteri ótip

tur (138); Men jı́larman qara bawırım dağlap (27 b); Atamnıń jábrinen baw ırım dağlıdur (26 b); Ayralıqtıń dağı bawırımıdı tilip (26 b); Qara bawırı qandı keltirer (51b); Júregine ot túsip, bawırına qurt tústı (103 b); Xalıń kórip bawırım káwap bolıp tur. (25 b).

Bul mısallardağı «*bawırın dağlaw*» turaqlı sóz dizbegi bolıp «jaramaw» degen mánini, bawırın tiliw, bawırın jırtıw sózleri qayđılı awhaldı súwretlewge sebepshi bolıp tur. «Bawırına qurt túsıw»-tıńıshsızlanıw degen mánini ańlatsa, bawırı qan bolıw-búliniw degen mánini ańlatıp tur.

Sunday-aq, dástan tilinde «júrek» sózi de ushırasadı. Qaraqalpaqsha- júrek mongolsha zyurx e/n, qalmaq zerke. Manchjur yúrege, yapon: Kokora[6] (júrek) Bul jerde de jağday sáykesligi orın alđan, yapon tilinde júrek mánisin bildiretuğın, «kakaro» sózi qaraqalpaq tilindegi «kókirek» sózi menen semantikalıq jaqtan da, seslik qurılısı jağınan da jaqın[7]

Sebebi, adam organizmindegi júrek penen kókirek bir-birine tığız ornalasqan boladı. Ashıq bolđanlardıń janar júregi (43b); Júregine ot tusip (105 b); Qapa pálektiń jábirinen, Júregimde dağlar qaldı (43 b).Bul da turaqlı sóz dizbegi bolıp, qayđılı, ğamlı bolıwǵa baylanıslı tıńıshsızlanıw degen mánisti bildiredi. Bulardan basqa dize, bel, kóz, qas sózleri de adam múshelerin bildiretuğın túrkiy sózleri bolıp tabıladı.

Adam músheleriniń atamalarınıń bazı birewleri kóp mánili metaforizatsiyalıq hám metanomiyalıq qásietke ie bolıp keledi. Mısalı: *Dizeń* búgiwli tur, mertilip belin (105 b); *Kózimniń* ráwshanı sonda náyleyin (1051 b); *Aqshıl* aldı ala *kózli* bir pári (89 b); *Bası joq, janı joq*, qurı lash qaldı (73 b); *Qalım, kózim* hám jalǵızım (73 b); *Eki kózim* qanlı jası (62 b); *Iyesine* berip, shiyrin janımdı (56 b).

Bul mısallardađı dizesi búgiliw, boldırıw degen mánini bildirse, beli mertiliw jaramsız bolıw degen mánini ańlatadı. *Bası joq, janı joq*-bul háreketsiz qalıw degendi ańlatıp tur. *Qurban* bolay *qaslarına*, kózińe. *Dal boyına*, *qáwmetińe*, júzińe (42b); *Qandır lábińdegi* palǵa sáwdigim. *Qasın* miyrabına *basım* qoymısham (43 b); *Kóz qarasin* qoyıp miyrim qanmısham, Ash qoynıńdı, sal *moynıma bilegin* (43b); *Qol ótkersem* názik belge, *sáwdigim*, Súrme bolǵıl *kózim* menen *qasına* (43b); *Dushpanlardıń júzi* bolsın qarada, *Kózim* giryan yar dártinen (44 b); *Qoy lábime-lábiń, dodaq-dodaqqa, Tiller* kórsin-paldıń tamashasını (44 b); *Siyneleri* dađlı, kózi lám bolıp (44 b); *Sáwer* yardıń shiyrin tili, *Gúl júzi shashı* súmbili (163 b); *Shaxsanemniń tırnađı* shelli kórmedi (157 b).

Bul mısallardağı qas, kóz, boy, qáwmet, siyne, moyın, bilek, láb, dodaq, shash, júz, tırnaq, til, qol, ayaq, bas, bel, sózleri adam múshelerin bildiretuğın «Ǵarip-ashıq» dástanında qollanılgan altay tillerine ortaq sózler bolıp esaplanadı.

Qaman *qaslarına*, jallad kózińe

Qara *shashlarına*, shiyrin sóziñe

Badam *qabağıña*, güldey júzine (166 b).

Joqarıdağı keltirilgen mısallardağı qas, kóz, shash, qabaq, júz sózleri tuwra mánide qollanılğan.

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler: Altay tillerindegi tuwısqanlıq terminlerin izertlegen ilimpazlar V.I.Tsintsus hám P.A.Pokrovskayalar bul tillerdegi tuwısqanlıq qarım-qatnaslı bolatuǵın terminlerdiń az sanda ushırasatuǵının atap kórsetedi. Olardıń kópshiligi polisemyalıq xarakterge iye[8] «Ǵárip-ashıq» dástanınıń sózlik quramında da ulıwma altay tillerine ortaq tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın terminlerdiń sanı az. Ǵárip meniń *tuwısqanı*m dep oylaytuǵın edim (18 b); Shasanem *qarındasım* dep oylaytuǵın edim (18 b); *Ana* meniń dártimni jandırma endi (198 b); Ulım ne sebepli qapa bolarsañ (24 b); *Atamniń* jábirinen bawırım daǵlı (268 b); Diyarbákir sháhárinde qaldı *ata* bilen anam (60 b); *Aǵam* joq, inim joq, sóyler sózim joq (1065 b).

Bul mısallardağı *aǵa, apa, ata, ini, ul, qarındas* sózleri tuwısqanlıq atamanı bildiredi.

Joqarıdağı mısallardağı «*ana*» sóziniń mánisin ańlatıw ushın mongol tilinde «*eke*» qalmaq tilinde «*ek*» manchjur tilinde «*emá*» evenik tilinde «*en-e*» buryat tilinde eji, nivx tilinde «*um-chu*», yukagir tilinde «*amma*», koreets tilinde «*eji*» sózleri qollanıladı. Qaraqalpaq tilinde sonday-aq túrkiy tillerinde «*ana*» sózi dara turǵanda bárqulla *ana, apa, (mat)* mánisinde jumsalsa ayırım jaǵdaylarda enesine qaratpa sóz sıpatında «*apa*» dep yamasa ózinen jası úlken hayallarǵa baylanıslı da bul sóz qollanıladı[9]

«Tuwısqan» bir qarınnan túsken, tuwısqan, tuwısqan jaqın degen mánini bildirse, «*qarındas*» degen sóz ózinen kishi jastağı qız balaǵa qollanıılğan. Biraq tómendegi mısaldağı «*qarındas*» sózi dástan tilinde «*aǵayın*» degen mánini ańlatıw ushın jumsalǵan. *Qarındasım* barlıq eller (88 b). Bul mısaldağı «*qarındas*» sózi ózbek tiliniń tásirine ushıraǵan. Túrkmén tilinde bolsa usı tuwısqan sózin ańlatıw ushın «*ǵardash*» sózi qollanıılğan. Mısalı: Uyqılap atırǵan jerinde *qawmı-ǵardashların* hám qırq-kánizin kórdi (115).

Qaraqalpaq awızeki dóretpeleri hár tárepleme keń túrde izertlendi, kóp ilimiy miynetler dóretildi, biraq tilimizdiń tariyxı ushın bay materiallar beretuǵın tawsılmas ǵáziyne bolǵan dástanlardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, lingvokulturalogiyalıq aspektlerde izertlew máselesi qaraqalpaq til biliminiń endi rawajlanıw jolında ekenligin aytıp ótiw orınlı. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin úyreniw ele kóp izertlewlerdi talap etedi.

PAYDALANĖAN ÁDEBIYATLAR

1. Вестник Каракалпакского филиала АНУзССР. 1973. № 2. -С. 72-77.
2. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
3. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкис 1992.
4. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық ҳәм стилистикалық өзгешеликлери. Кан.дисс. -Нөкис,2010.
5. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының сөзлик қурамы Нөкис, 1994.
6. Азербает Э. О лексике японского и тюркского языка связанного с термином родства. СТ. Баку, 1986. с 26.
7. Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. Нөкис, 1994.
8. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. – М.1961.
9. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Исторических развития лексики тюркских языков. –М: Наука 1961.с. 23.

